

основи національної безпеки України» / Уряд. кур'єр. – 2003. – 30 лип. **3.** Качинський А. Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні моделі: Монографія. – К.: ІПНБ НАСБУ. – 2004. – 366 с. **4.** Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. – К.: НІПМБ, 2001. – С. 20.

УДК 323.282

ПОЛІТИЧНИЙ ЕКСТРЕМІЗМ У СИСТЕМІ ДЕФІНІЦІЙ ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Богдан Петренко,

*здобувач Інституту історії і політики
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

У статті аналізуються визначення поняття «політичний екстремізм» у політичній та правовій науці. Виділяються основні ознаки політичного екстремізму, радикалізму та тероризму.

Ключові слова: *політичний екстремізм, радикалізм, тероризм, політична поведінка, політичне насилля.*

In this article the definitions of «political extremism» in political and legal science are analyzed. The main features of political extremism, radicalism and terrorism are selected.

Keywords: *political extremism, radicalism, terrorism, political behavior, political violence.*

Останнім часом не лише в публіцистичній, а й науковій літературі та нормативно-правових актах поняття політичного екстремізму використовують як синонім певних видів політичної поведінки. Цей термін часто ототожнюють з іншими поняттями, як близькими йому, – з політичною діяльністю, що має ті чи інші риси екстремізму. Зокрема, йдеться про ксенофобію, тероризм, терор, радикалізм тощо. Формування дефініції політичного екстремізму може бути надто широким і включати в себе різноманітні прояви активної громадської позиції (як правило, це стосується акцій протестів проти дій чи намірів державної влади), або звужувати до ознак, які властиві іншим формам політичної діяльності.

Розмиті підходи до визначення не лише не дають можливості чітко визначити поняття «політичний екстремізм», а й сприяють його використанню як засобу маніпулювання політичною свідомістю.

По суті, в «політичну риторичну слово «екстремістський» увійшло як поняття, яким звинувачують противника, віддаленого від позицій, котрі вважаються правильними, навіть якщо не спостерігається широкого погодження їх» [1, с. 193].

Трапляються випадки, коли таке недосконале визначення стає частиною законодавства, що може обмежувати зміст конституції та сприяти посиленню авторитарних тенденцій у політичній системі суспільства.

На визначенні поняття «політичний екстремізм» зосередили увагу чимало зарубіжних та вітчизняних вчених. Як зауважує Е. Паїн, більшість спроб урегулювати на рівні закону протидію політичному екстремізму зазнали невдачі через розбіжності в тлумаченні цього явища. Тому проблема наукового визначення цього явища залишається актуальною, особливо якщо взяти до уваги, що більшість понять такого способу політичної діяльності уже визначені [2, с. 114].

Якщо звернутись до дефініцій, пропонованих вітчизняними енциклопедичними виданнями, то тут під політичним екстремізмом розуміється прихильність в ідеології та політиці до крайніх поглядів та засобів [3]. Таке визначення певною мірою теж є розмитим, оскільки, по-перше, немає чіткого розуміння, що таке «крайні дії»; по-друге, відсутнє уявлення про те, щодо чого ці дії є крайніми. Тому не дивно, що політичний екстремізм є одним з елементів ідеологічних та правових маніпуляцій: приміром, у «тоталітарних державах боротьба за дотримання прав людини розглядалась як екстремістська підривна діяльність» [4].

Відповідно, постає питання про систематизацію визначення політичного екстремізму, зокрема через позиціонування його ключових ознак. Так, А. М. Верховський і А. Папп пропонують виокремити наступні ознаки цього явища [5]:

1) схильність до насилля, яке може проявлятися як у символічних, так і в практичних діях. Але при цьому з переліку ознак вони виключають емоційні заклики «до боротьби». Адже під впливом психології натовпу радикальні гасла можуть бути властиві і цілком легальним політичним заходам.

2) екстремістською, на їх погляд, має вважатись політика, яка спрямована на насильницьку зміну існуючого ладу. З цим твердженням можна погодитись лише опосередковано. Адже про властиве екстремізму насилля як таке вже йшлося у першому пункті, а зміна політичного режиму чи інших складових форм держави є нічим іншим, як докорінною зміною конституційного ладу, що властиве радикалізму.

3) складовою екстремізму є пропаганда систематичного порушення прав людини. Це також сумнівне твердження.

Екстремізм не обов'язково передбачає систематичне порушення прав людини – поодинокі випадки обмеження прав людини також можуть виступати формою екстремізму. До того ж екстремісти можуть і не пропагувати порушення прав, а навпаки – ставити за мету розширення прав і свобод людини.

4) до екстремізму належить шовіністична і расистська пропаганда. Власне, ця складова екстремізму не обов'язкова, оскільки його методи можуть спрямовуватись на вирішення не лише міжнародних, а й соціальних, політичних та інших питань.

Отже, у позиціонуванні політичного екстремізму доцільно відштовхуватись не від тих чи інших міфологем, які виникають навколо цього явища, а від реальних дій учасників політичних акцій.

По-перше, йдеться про проведення аналогій між політичним екстремізмом та політичним тероризмом. Це – калька масової свідомості, за якою екстремізм автоматично сприймається як тероризм. Однак, з огляду на відсутність належного визначення поняття «політичний екстремізм» та виходячи з політичного замовлення провідних груп, ця міфологема з масової свідомості екстраполювалась у науково-дослідницькі матеріали. Подібне твердження характерне для американських дослідницьких центрів (що проявляється і в назвах їх досліджень, зокрема, *Overcoming Extremism: Protecting Civilians from Terrorism Violence* (Долаючи екстремізм – захищаючи цивільне населення від терористичного насилля) [6]. І хоча в більшості досліджень, зокрема і в роботах російських вчених, ототожнення цих понять не спостерігається, утім часто дослідження екстремізму зводяться до аналізу ознак, властивих тероризму.

Така тенденція віднайшла своїх прихильників і в українській науці. Зокрема, Л. О. Левченко стверджує, що «різновидам екстремізму властиві спільні риси: ... насилля, зазвичай озброєне, або його загроза» [7, с. 79]. Тобто, не береться до уваги, що ці складові тероризму (озброєне насилля чи загроза його застосування) не обов'язково поширюються на всі форми екстремізму.

По-друге, однією із ключових проблем у визначенні політичного екстремізму є чітке розмежування дихотомії між поняттями «політичний екстремізм» і «політичний радикалізм». Ототожнення цих понять заявляє про себе навіть на науковому рівні. Так, у політичній психології радикалізм тісно пов'язують з екстремізмом. Зокрема, у визначенні радикалізму містяться такі складові, як «рішучі і безкомпромісні дії для досягнення мети; політичний рух, що дотримується крайніх засобів досягнення мети» [8, с. 382]. Отже, його визначення тісно переплітається з ознаками екстремізму.

Дещо інші аналогії проводить німецький дослідник К. Мюдде, який намагається довести, що екстремізм і радикалізм мають спільні риси (антиліберальність, антиконституційність), та стверджує, що через фундаментально антидемократичний характер екстремізму він виступає крайнім варіантом радикалізму [1, с. 195].

Якщо взяти до уваги визначення енциклопедичних видань, то побачимо, що словники іноземних слів трактують поняття «радикальний» як такий, що дотримується крайніх поглядів; а «екстремізм» – як схильність до крайніх поглядів і дій [9, с. 240, 563]. Але такі визначення теж не дають можливості чітко розмежувати ці поняття.

Видається за необхідне застосувати етимологічний підхід, тобто визначити походження цих двох термінів: *radicalus* – корінний, а *extremum* – крайній. Таким чином, радикалізм – напрямок або ціль діяльності, в основу якого покладено докорінні зміни в тій чи іншій сфері. В той час як екстремізм, як метод (засіб), може мати наслідком як радикальні зміни, так і консервативні цілі. Отже, в системі суспільних цінностей поняття «екстремізм» може характеризувати реальне ставлення певних політичних сил до ідеології, котра домінує в політичній системі, однак не вказує на те, що ці погляди є радикальними. Наприклад, у радянській політичній системі екстремістськими могли вважатись ліберальні погляди.

У сучасній системі цінностей одне з визначальних місць надається ознаці стабільності суспільства. Стабільність є ключовою умовою самозбереження політичної системи, а тому покладена в основу державної політики. Звідси прихильники фундаментальних змін (радикалізму) сприймаються як противники стабільності, а відповідно – як прихильники крайніх поглядів (екстремісти).

Деякі дослідники вказують на те, що екстремізму можуть бути властиві якісно-цільові характеристики, як то «крайні форми націоналізму, расизму або соціально-класового антагонізму» [10, с. 111]. Можна погодитись із цим твердженням лише за умови, якщо оцінювати згадані характеристики з системи цінностей лібералізму та толерантності, але при цьому слід мати на увазі, що екстремізм як метод не завжди є ознакою ідеології. З огляду на події 1993 року в Москві чи ескалацію проявів внутрішньоінституційного екстремізму у Верховній Раді України – то мова йде про екстремізм як засіб. Але якщо досліджувати діяльність таких українських політичних організацій, як «Братство», ПСПУ чи ВО «Свобода», то йдеться про екстремізм як ідеологію.

У дослідженнях екстремізм часто зводиться до протизаконних дій. Поняття політичного екстремізму, пишуть У. Бакес і Е. Йессе, повинно виступати як збірне визначення тих політичних думок і спрямувань, які не визнають конституційну демократію та її цінності

[1, с. 195]. Схильність до крайніх поглядів і дій, про що вказується у більшості визначень політичного екстремізму, автоматично передбачає, що дії тих, хто його сповідує, є девіантними, тобто відбуваються за рамками певних правових і моральних норм, у тому числі – норм законодавства. Але тут слід враховувати, яке значення має закон у тому чи іншому політичному режимі та рівень правового нігілізму суспільства.

Так, в умовах неліберальних політичних режимів правляча еліта намагається заборонити всі акти громадського спротиву, приписуючи їм, через посередництво нормативно-правових норм, ознаки політичного екстремізму.

Зокрема, в російському законі «Про протидію політичному екстремізму» визначення «політичного екстремізму» зводиться до діяльності організацій або окремих осіб, спрямованих на насильницьку зміну основ конституційного ладу і цілісності держави, підрив її безпеки, захоплення чи привласнення владних повноважень, утворення незаконних збройних формувань, здійснення терористичної діяльності або виправдання тероризму, приниження національної гідності, стимулювання расової, національної, релігійної чи соціальної ворожнечі, пов'язаної з насильством чи призовами до нього, здійснення масових страйків, хуліганських дій і актів вандалізму за мотивами ідеологічної, політичної, расової, національної чи релігійної ненависті чи ворожнечі, пропаганду виключності, зверхності або неповноцінності громадян стосовно релігії, соціальної, расової, національної релігійної чи мовної належності; перешкоджання законній діяльності органів державної влади, виборчих комісій, посадовців вказаних органів, комісій, що сполучене з насильством або загрозою його застосування [11].

До екстремістської діяльності, відповідно до цього визначення, належать пропаганда і публічне демонстрування нацистської або схожої з нею атрибутики або символики; публічні прізиви до здійснення екстремістських дій; фінансування та інше сприяння такій діяльності. Визначення хоч і є досить розгорнутим, однак на практиці, в умовах низької правової культури, воно не відкидає можливості довільно тлумачити поняття «політичний екстремізм» судовими органами та підводити під згадані ознаки більшість актів громадянської непокори.

За умови правового нігілізму та безсистемних змін політичного режиму країні дії в політиці можуть не сприйматись як протизаконні. Мова йде про так звану «нормалізацію неконвенційності», за якою у випадку збройних конфліктів відбувається уніфікація ідеології та звуження політичної діяльності, або навпаки – розширення прав людини, окремих актів політичної поведінки чи ідеологічних положень відбувається за погодження з громадською думкою. Так,

«для багатьох громадян зрілих демократій політичний протест перетворився на звичайну практику політичної участі» [7, с. 78].

Тому віднесення екстремізму виключно до протизаконних дій неможливе з огляду на перманентну змінність самої системи законодавства, тим більше за умови трансформації політичної системи. Подібна практика сприяла б формуванню різних дефініцій поняття «політичний екстреміст» не лише в часовому, а й у територіальному просторі. Сама категорія «екстремізм» набула поширення у США завдяки противникам рабства, які в період Громадянської війни назвались екстремістами [1; с. 194]. В умовах інформаційного глобалізму теж може виникнути конфлікт підходів до оцінки конкретних політичних актів.

Тут слід зауважити, що одного факту порушення норм законодавства (конституційного права) недостатньо для позиціонування екстремізму як такого. Наприклад, запровадження політичної цензури є антиконституційним явищем, однак не є проявом екстремізму. Такий підхід лише обмежує розуміння цього явища. Інколи окремі екстремістські заходи сягають межі закону: законодавство передбачає відповідальність за «дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади» (ст. 119 Кримінального кодексу України). Однак дії, які своїм наслідком мали захоплення влади, не тягнуть за собою юридичну відповідальність.

Якщо розглядати політичний екстремізм не як метод діяльності, а як ознаку крайності політичних поглядів, то привертає увагу позиція американських дослідників, зокрема Е. Шилз та С. Ліпсет, котрі розглядали політичний екстремізм як антонім плюралізму, який заперечував основний зміст концепції ліберальної демократії [1, с. 195]. Тобто ці дослідники під екстремізмом розуміли антиліберальні погляди. Такий висновок ще раз підтверджує, що під екстремізмом часто розуміють не лише дії, а й політичні погляди, які знаходять своє відображення в програмах політичних об'єднань.

Важливою ознакою політичного екстремізму як методу є його публічність. Будучи такою моделлю поведінки, що виходить за межі стабільного розвитку політичної системи, екстремізм на практиці пов'язаний з методами дестабілізації, а відповідно – привертає до себе публічну увагу.

Отже, можемо ідентифікувати два окремішніх змістовних поля, на яких може бути позиціонований екстремізм: практичне і символічне. В практичному розумінні (в межах функціональної підсистеми політичної системи) політичний екстремізм – це такі публічні методи, які суперечать прийнятній моделі поведінки в тому чи іншому суспільстві. В символічному (в ціннісній підсистемі) – це ідеології, політичні погляди, які розміщуються у найвіддаленіших

від ідеологічного фарватеру (тобто прийнятній реальному державному суверену системі поглядів) точках. Фактично, йдеться про те, що фальсифікація результатів голосування не може бути екстремізмом, оскільки є непублічним методом, тоді як заклики до фальсифікації в умовах домінування демократичних цінностей виступають політичним екстремізмом.

Такий підхід вказує на те, що політичний екстремізм, як крайня від центральної модель поведінки чи системи поглядів, не може існувати без стабільної політичної системи, а будь-яка стабільна політична система не може бути системою виключно прийнятних суспільству норм поведінки, оскільки в будь-якому випадку матиме свої межі, за якими ті чи інші дії характеризуватимуться як екстремістські.

Отже, політичний екстремізм є невід'ємною складовою політичної діяльності в рамках політичних систем, які, виходячи з конституційних засад чи законодавчих норм, визначають його основні ознаки та окреслюють контури такої діяльності. Розширення поля політичної поведінки та ідеологічного спектру посилює відцентрові тенденції та межі, за якими погляди і певні політичні дії визнаються екстремістськими. Звуження змісту цього поняття та меж периферії, в яких політична дія чи ідеологія визнаються екстремістськими, призводить до того, що деякі способи політичної діяльності навпаки наближаються до центру прийнятних у політичній системі моделей поведінки. Отже, в ліберальних суспільствах законодавче визначення політичного екстремізму обмежене, а в моноідеологічних авторитарних – розширене. Тобто широта ніші, в якій позиціонується політичний екстремізм, залежить від прийнятних для реального політичного суверена моделей поведінки.

1. Плиточкина Н. В. Экстремизм versus демократия в исследованиях германских политологов / Наталья Викторовна Плотичкина. // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. Научный журнал. – Том 4. – № 4. – 2008 – С. 193-202. 2. Паин Е. А. Социальная природа экстремизма и терроризма / Емилъ Абрамович Паин. // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 113-124. 3. Шахов В. А. Экстремизм / Валерій Андрійович Шахов. // Політологічний енциклопедичний словник / [упор В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С.Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – К.: Генеза, 2004. – с. 181. 4. Краснов М. А. Политический экстремизм и права человека: [Лекция] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.terralegis.org/terra/lek/lek_1.html. – Назва з титул. екрану. 5. Верховский А. М. Политический экстремизм в России / А. М. Верховский, А. Папп, В. В. Прибыловский – М.:

Институт экспериментальной социологии, 1996. – 356 с. 6. Barton F. Overcoming Extremism: Protecting Civilians from Terrorism Violence [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csis.org/files/media/isis/pubs/080321_overcomingextremismconfreport.pdf. – Назва з титул. екрану. 7. Левченко Л. О. Радикалізм та екстремізм як крайні прояви нонконформної поведінки: загальнотеоретичний аспект / Л.О. Левченко. // Наукові праці: серія «Політологія» – 2009. – Вип. 97. – Том 110. – С. 77-80. 8. Политическая психология: [уч. пособ. для высш. шк.] / [под ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева]. – М.: Акад. Проект, 2001. – 858 с. 9. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: УРЕ, 1977. – 776 с. 10. Сазонов И. А. Политический экстремизм и проблема его категориального осмысления / Игорь Анатольевич Сазонов. // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2000. – № 2. – С. 107-116. 11. О внесении изменений в статьи 1 и 15 Федерального закона «О противодействии экстремистской деятельности: Федеральный закон Российской Федерации: сост. на 29 июля 2006 г. [Електронний ресурс] // Российская газета. – 2006. – 29 июля. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2006/07/29/ekstremizm-protivodejstvie-dok.html> – Назва з титул. екрану.

УДК 32:316.334.3

СОЦІАЛЬНИЙ АУДИТ ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Юлія Кисіль,

*аспірантка Центру перспективних соціальних досліджень
Міністерства праці та соціальної політики України
і Національної академії наук України*

До інституціональних елементів соціальної безпеки відносять доволі нове явище при становленні та корекції соціальної рівноваги у вигляді соціального аудиту. Дослідження соціального аудиту як інструменту ефективного регулювання соціально-трудових відносин, особливо в сучасних умовах, є актуальним питанням соціальної безпеки.

Ключові слова: *соціальний аудит, колектив, рекомендації, людський фактор, соціальна стабільність.*

Institutional elements of social security are a new phenomenon in becoming and correction of social equilibrium as a social audit.